

تفاوت معنی شناختی واژگان "توبه" و "إنابه" در صحیفه سجادیه بر پایه روابط همنشینی

مهدی داوری دولت‌آبادی^۱، سیده فاطمه سلیمی^۲، زهرا شاهوردی^۳

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۳/۱۳ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۴/۶)

چکیده

دو واژه "توبه" و "إنابه" از واژگان کلیدی در نظام دینی و به تبع آن گفتمان معصومان علیهم‌السلام می‌باشد که با توجه به نقش برجسته‌ی آن در ندامت از گناه و رجوع به مسیر الهی از ارزش والایی جهت تعمق در مفهوم‌شناسی و کاربست صحیح آن در نظام هستی برخوردار است. بررسی معنی‌شناختی این دو واژه به ظاهر هم‌معنی بنابر روابط همنشینی، به کاربست هر واژه در موقعیت خاص و ظرافت‌های معنایی نهفته در هر یک اشاره دارد که نقش جایگزینی واژگانی این جفت‌واژه را از بین خواهد برد. پژوهش حاضر بر آن است تا با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی پس از مفهوم‌شناسی لغوی این دو واژه به ارتباط معنایی واژگان "توبه" و "إنابه" با واژگان همنشین در متن صحیفه سجادیه اشاره داشته و در این میان با تحلیل موردی برخی روابط همنشینی، به میدان معنایی هر واژه و ظرافت‌های ممیزانه آن بپردازد؛ رهیافتهای حاصل آنکه واژه توبه در متن مذکور، در پی روابط همنشینی با واژگانی مانند "ندم"، "دعاء"، "معصیه"، "عفو" و "ضمایر عائد الی الله"، مفاهیمی ویژه مانند "ندامت"، "فراخوانی خداوند و عبادت"، "ترک معصیت"، "حبط گناهان و فرجام خوش" و در نتیجه "سیر الی الله" را مطرح می‌سازد و واژه "إنابه" نیز در پی همنشینی با "واژگانی همچون "معصیه"، "طاعة" و ضمایر ارجاعی به "الله"، ظرافت‌های معنایی خاصی همچون "تداوم ترک ارادی معصیت"، "بندگی خالصانه" و در نتیجه "سیر الی الله" را تجلی داده است. با توجه به این خوانش، لوازم اولیه در این دو واژه از تفاوت برخوردار بوده چنانچه ندامت لازمه توبه و ترک معصیت لازمه انابه بوده و همین امر افزون بر معانی مشترک، ظرافت‌های معنایی ممیزانه‌ای را فراهم می‌آورد؛ مهم آنکه برآورد معنا بر اساس این سازوکار زبانی، مدلی روشنمند به شمار آمده که از جایگزینی غیرنظام‌مند واژگان می‌کاهد و از عدم مترادف کامل واژگان سخن می‌گوید و فهم صحیح از واژگان و مراد اصلی خالق اثر را فراهم می‌آورد.

کلید واژه‌ها: معنی‌شناسی، روابط همنشینی، هم‌معنایی، صحیفه سجادیه، توبه، انابه.

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی قم، قم، ایران
m.davari@quran.ac.ir (نویسنده مسئول)؛

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی آمل، آمل، ایران؛
salimi@quran.ac.ir

۳. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد (سطح ۳) مدرسی ادبیات عرب، حوزه علمیه خاوران؛
zahrashahverdy@yahoo.com

۱- مقدمه و بیان مسأله

زبان، ابزاری نظام‌مند برای تبادل اندیشه و حفظ روابط اجتماعی است. این ابزار ارتباطی بسان موجودی اندام‌واره (Organic)، دارای ساختارهای سازه‌ای، واژگانی، دستوری و معنایی به هم پیوسته بوده که در قالب یک واحد عمل می‌کند. (معموری، ۱۶۳)

واژه‌پژوهی متن، جهت دریافت صحیح معنی با رویکردهای جدید معناشناسی و با تکیه بر روابط همنشینی، در شناخت جهان‌بینی واژه و حوزه معنایی آن اثرگذار خواهد بود؛ از این دریچه تفاوت معنایی هر واژه با واژگان به ظاهر هم‌معنا برجسته می‌گردد. (گیررتس، ۱۴۳)

در پی روابط همنشینی که بر روابط دستوری و معنایی یک واحد با دیگر واحدهای زنجیره گفتار ارتباط دارد، ظرافت‌های معنایی واژه کشف می‌شود. بی‌تردید، همان‌گونه که گوینده یا نویسنده در ارائه‌ی سخن، باهم‌آیی واژگانی خاصی را شکل می‌دهد، خواننده نیز باید روابط همنشینی موجود را جهت فهم دقیق متن مورد مذاقه قرار دهد چراکه معنی و پیام یک متن، در بن‌نوشته‌های آن متن قرار دارد. (تاجیک، ۵۱)

گزینش چنین رویکردی در نگاه معنی‌بنیاد به واژگان به‌ظاهر مترادف در متون دینی از جمله صحیفه سجادیه نیز قابل تأمل است، زیرا توجه به روابط همنشینی پدیدار در هر عبارتی، مؤلفه معنایی هریک از این واژگان را نشان داده و از تناسب واژگان با موقعیت آیات سخن می‌گوید؛ همچنین می‌توان با توجه به این مدل روشمند با این سخن زبان-شناسان همراه شد که ترادف مطلق و تام در میان واژه‌ها وجود ندارد زیرا دو واژه کاملاً هم‌معنی باید بتوانند در تمامی بافت و سیاق‌ها به جای یکدیگر بنشینند؛ در حقیقت، هیچ دو واژه‌ای را نمی‌توان یافت که در تمامی عبارات زبان جانشین یکدیگر شوند و تغییری در معنای آن زنجیره پیش نیاید. (صفوی، ۱۰۶)

محوریت پژوهش حاضر، بررسی تفاوت معنی‌شناختی دو واژه به ظاهر هم‌معنای "توبه" و "انابه" در صحیفه سجادیه و به ویژه دعایی با عنوان "توبه" با رویکرد برخی از

روابط همنشینی است که معنای این واژه را پس از ورود به نظام زبانی این متن، از معنای اساسی و پایه به سوی سایر معانی ضمنی سوق می‌دهد. این دو واژه از مفاهیم مهم، پیچیده و پربسامد در صحیفه سجادیه است که در نظام معنایی متن مذکور در ارتباط و مجاورت با برخی واژگان خاص، مفهوم تازه و محتوای تصویری ویژه‌ای یافته و مؤلفه‌های معنایی گاه مشترک و متفاوتی را شکل می‌دهد. نوشتار حاضر بر آن است تا با بررسی معنی‌شناسی دو واژه "توبه" و "إنابه" در متن صحیفه با رویکرد روابط همنشینی به پرسش‌های ذیل پاسخ گوید:

در متن صحیفه، مهم‌ترین واژگان همنشین با واژه توبه کدام است و چه مؤلفه‌های معنایی را به دست داده است؟

در متن صحیفه، مهم‌ترین واژگان همنشین با واژه انابه کدام است و چه مؤلفه‌های معنایی را به دست داده است؟

در خوانش روابط همنشینی این دو واژه، چه تفاوت‌های معنایی قابل بررسی است؟

۲- پیشینه پژوهش

در میان مطالعات و پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه تفاوت معناشناختی دو واژه "توبه" و "إنابه" و تحلیل روشمند آن بر پایه روابط همنشینی، پژوهشهایی در شکلی عام و گاه با واکاوی در سایر متون دینی صورت گرفته است:

کتاب «استغفار و توبه» اثر مهوش عربزاده (۱۳۷۸ش)؛ نگارنده در این کتاب، به مفهوم‌شناسی لغوی و اصطلاحی "توبه" و "استغفار" اشاره داشته و مؤلفه‌هایی مانند ارکان توبه، مصادیق، شرایط و زمان توبه و... را از نگرگاه قرآن و احادیث بررسی نموده است. گفتنی است نگاه معنابنیاد به واژگان با تکیه بر روابط همنشینی صورت نگرفته و پردازشی عام مورد توجه بوده است.

مقاله «توبه از دیدگاه قرآن و سنت» اثر محمود ویسی و همکاران (۱۳۹۱ش)؛

نگارندگان در این مقاله، به مفهوم‌شناسی عام توبه و برخی الفاظ مترادف اشاره داشته و به شاخصه‌های عام آن در شکل فلسفه توبه، مصادیق آن در قرآن و احادیث نبوی و سایر متون دینی و عرفانی اشاره داشته‌اند؛ خوانش صورت گرفته در این اثر، با رویکرد معناشناسی و روابط مفهومی زبانی نبوده است. گفتنی است این مصادیق از صحیفه سجادیه نیز استخراج نشده است.

پایان‌نامه «معناشناسی واژه توبه در قرآن» اثر راضیه اشرفیان (۱۳۹۵ش)؛ نگارنده به معناشناسی تاریخی واژه و همچنین معناشناسی توصیفی آن و واژگان مترادفی همچون ندامت، استغفار و... اشاره داشته اما بحث روابط همنشینی در بررسی آیات مطرح نبوده است. با توجه به پژوهش‌های صورت گرفته پیرامون "روابط همنشینی" و ارزش آن در شناسایی تفاوت معناشناختی واژگان به ظاهر مترادف و خوانش معنابنیاد آن در متون دینی و به ویژه متن صحیفه سجادیه، پژوهشی که به تعیین مؤلفه‌های معنایی دو واژه توبه و انابه در شکل روابط همنشینی در متن صحیفه بپردازد، چندان به چشم نمی‌خورد، لذا پژوهش حاضر بر آن است تا با روش توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر روابط همنشینی موجود در این دو واژه، به مراد اصلی گزینش خاص واژگان و ظرافت‌های معنایی موجود در هر یک بپردازد. گفتنی است با توجه به بسامد بالای تنوع واژگان همنشین با این دو واژه، برخی از واژگان به شکل موردی انتخاب شده تا بستر شناسایی مؤلفه‌های معنایی از این طریق فراهم گردد.

۳- روابط همنشینی در گستره معنی‌شناسی متن

روابط مفهومی از مهم‌ترین مباحثی است که واژگان واحد زبان در آن وارد می‌شوند؛ در اصل، طرح این روابط، توصیفی از عملکرد زبانی می‌باشد که بر دو محور همنشینی/ افقی (syntagmatic) و جانشینی/ عمودی (paradigmatic) استوار است. (چندلر، ۱۲۷) رابطه همنشینی (ترکیبی)، در اصل رابطه موجود میان واحدهایی را شکل می‌دهند که در ترکیب با یکدیگر قرار می‌گیرند و عمل انتقال معنی را انجام می‌دهند؛ همنشینی، به عنوان

پیوستگی یک واژه با سایر واژگان، جملاتی از نص را شکل می‌دهند (اچسون، ۱۲۲) تحلیل چنین روابطی در حفظ یا تغییر اولیه واحدهای معنایی مؤثر می‌باشد. (صفوی، ۲۵۷) در نظام معنی‌شناختی، نخست، فهم معنای یک واژه بنابر معنای اساسی و یا وضعی شکل می‌گیرد سپس در تکمیل حوزه معنایی آن واژه باید به ارتباط آن با سایر واژگان توجه نمود؛ در حقیقت می‌توان گفت در نظام زبان، واژگان پیش از ورود به درون نظام نشانه‌ای، معنایی اصلی داشته و کاربرست آن در محور همنشینی معانی نسبی و یا سیمای دومی را با واژه حمل می‌نماید؛ این امر حوزه‌های معنایی جدید و حواشی تازه‌ای برای واژگان به وجود می‌آورد. (قائمی‌نیا، ۲۲۶).

روابط همنشینی در حوزه‌های مختلفی مانند هم‌معنایی واژگان، کانون‌های کاربردی واژه و تقابل معنایی قابل بررسی است که خوانش هر یک از این حوزه‌ها در شناسایی میدان معنایی واژه تأثیرگذار خواهد بود؛ در حقیقت روابط همنشینی نتایج معنایی جدیدی به دست می‌دهد که تحلیل‌گر متن با گزینش این مدل زبانی و حتی بدون توجه به روابط جانشینی به وادی جدید معنی پا می‌نهد؛ به تعبیری روشن، این رابطه قرینه‌ای برای زایش یک معنی و یا کشف دلیل ارتباط میان برخی واژگان در متون مختلف می‌گردد. (همو، ۲۳۱).

در هر زبان، قاعده کلی بر این استوار است که در ازای یک معنا، فقط یک لفظ وجود داشته باشد؛ (عبدالتواب، ۳۴۹) چنانچه "سبکی" به نقل از "بیضاوی" مترادف را خلاف اصل می‌داند. (سبکی، ۲۴۱/۱) بر این اساس، توجه به روابط همنشینی واژگان به ظاهر مترادف به تفاوت معنی‌شناختی واژگان و در حقیقت عدم جایگزینی واژگانی و اذعان به مترادف نسبی اشاره دارد که برجستگی‌های زبانی متن و اوج خلاقیت خالق اثر را به نمایش می‌گذارد.

ع- مفهوم‌شناسی واژه توبه

در مفهوم‌شناسی لغوی، واژه "توبه"، مصدر ثلاثی مجرد از "تابَ-تُوبُ" و جمع آن "تُوب" می‌باشد. برخی توبه را در معنای "رجوع" و "إنابه" دانسته‌اند. (الأزهری،

۲۳۶/۱۴؛ ابن سیده، ۵۴۱/۹) ابن فارس معنای اصلی و وضعی این واژه را رجوع می‌داند. (ابن فارس، ۳۵۷)؛ مصطفوی معنای اصلی ماده «توب» را رجوع از گناه (ذنب) به همراه پشیمانی (ندم) از آن می‌داند. لذا در مؤلفه معنایی واژه توبه در صورتی است که به بنده نسبت داده شود، می‌توان مفهوم (ندم) و (رجوع) را مشاهده نمود. این واژه اگر به خداوند نسبت داده شود با حرف جر «علی» به کار می‌رود و بر رجوع از راه برتری و استیلا دلالت می‌کند. (مصطفوی، ۴۳۱) با توجه به آنکه این ندامت در وجهی خاص صورت می‌گیرد، توبه، اخص از ندم معرفی شده است؛ زیرا گاه انسان از چیزی پشیمان می‌شود اما به قبض اعتقادی ندارد حال آنکه پشیمانی در توبه بدون اعتقاد به قبح حاصل نمی‌شود. (عسکری، ۱۴۶/۱-۱۴۷). با شناسایی لوازم و مصادیق واژه توبه در صحیفه سجاده می‌توان به معنای عمیق‌تری از این واژه دست یافت. چنان‌چه بررسی همنشین‌ها و لوازم معنایی، کمک شایانی برای رسیدن به معنای صحیح‌تر واژه توبه می‌کند و کار مقایسه واژگان توبه و انابه را تسهیل می‌نماید.

۵- معناشناسی واژه "توبه" در گستره روابط همنشینی

واژه توبه به همراه مشتقاتش ۵۶ بار در صحیفه سجاده آمده است که ۳۵ مرتبه به شکل مصدری به کار رفته است.

با توجه به کلام امام سجاده علیه السلام همنشینی ویژه‌ای میان توبه با صفاتی مانند فضل الهی، توبه پذیری و رحمت خاص (رحیمیت) پروردگار صورت گرفته که ضرورت طلب توبه را بیان می‌دارد: «فَارْحَمْنِي يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ... وَتُبْ عَلَيَّ إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ» (صحیفه سجاده، ۲۲/۱، ۷/۵۰) همچنین باهم‌آیی واژگانی توبه با مؤلفه‌هایی مانند وجود بصیرت و تفکر بنده نسبت به اعمالش به ویژه در آنچه با خداوند مخالفت نموده (صحیفه سجاده، ۷/۳۱) و حتی عاملی چون بیماری (صحیفه سجاده، ۴/۱۵) می‌توانند محرک و مقدمه توبه در انسان گنهکار باشند. گفتنی است زمینه‌های توبه نیز با خوانشی زبان‌شناختی و با

رویکرد همنشینی واژگانی فراهم آمده است، چنانچه در برخی تعبیر بدست آمده از متن صحیفه، این باهم آیی به نمایش درآمده که خداوند متعال با پوشاندن عیوب (ستر العورة) و پنهان کردن فساد بنده‌اش و حلم در برابر عصیان‌گران و مهلت دادن به آنها، همواره زمینه توبه را آماده می‌کند: «فَجَعَلَ مَا سَتَرْتَ مِنَ الْعُورَةِ وَأَخْفَيْتَ مِنَ الدَّخِيلَةِ وَأَعْظَا لَنَا وَزَجِرًا عَنْ سُوءِ الْخُلُقِ وَاقْتِرَافِ الْخَطِيئَةِ وَ سَعِيًّا إِلَى التَّوْبَةِ الْمَاحِيَةِ...». «پس این پوشاندن عیوبها و پنهان نگاه‌داشتن فسادها را برای ما پنددهنده و بازدارنده‌ای از بدخویی و ارتکاب معصیت و وسیله‌ی پیمودن راه توبه‌ای که گناه را می‌زداید، قرار ده» (صحیفه سجادیه، ۳/۳۴، ۹/۴۵).

با توجه به تعبیر مطرح شده در متن صحیفه، موضوعات مهمی از توبه مانند، زمان توبه، علل توبه، شرایط پذیرش توبه و لوازم و ضروریات پیدایش توبه مطرح شده است که شناسایی هر یک در گستره روابط همنشینی واژگان مرتبط با "توبه" قابل تحلیل می‌باشد: در این میان علل توبه در باهم آیی صورت گرفته با گناهان و لغزش‌ها (زَلَّات) ترسیم می‌گردد: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَتُوبُ إِلَيْكَ فِي مَقَامِي هَذَا مِنْ كِبَائِرِ ذُنُوبِي وَ صَغَائِرِهَا، وَبِوَاطِنِ سَيِّئَاتِي وَظَوَاهِرِهَا وَسَوَالِفِ زَلَّاتِي وَحَوَادِثِهَا، تَوْبَةً مَنْ لَا يُحَدِّثُ نَفْسَهُ بِمَعْصِيَتِهِ وَلَا يُضْمِرُ أَنْ يَعُودَ فِي خَطِيئَتِهِ» (صحیفه سجادیه، ۶/۳۱ و ۱۴).

از دیگر باهم آیی صورت گرفته در واژه "توبه"، همنشینی دو واژه به ظاهر مترادف "توبه" و "انابه" بوده است: «الَّذِي عَظُمَتْ ذُنُوبُهُ فَجَلَّتْ... وَأَيُّقِنَ أَنَّهُ... لَا مَهْرَبَ لَهُ عَنْكَ تَلَقَّاكَ بِالْإِنَابَةِ وَأَخْلَصَ لَكَ التَّوْبَةَ فَقَامَ إِلَيْكَ بِقَلْبٍ طَاهِرٍ نَقِيٍّ ثُمَّ دَعَاكَ بِصَوْتٍ حَائِلٍ خَفِيِّ» (همانجا، ۸/۱۲)؛ با توجه به آنکه امام علیه السلام توبه کننده را با حالت "انابه" توصیف می‌کنند، می‌توان در این خوانش معنایی "انابه" را لازمه "توبه" دانست.

در صحیفه سجادیه، دو واژه «إصرار بر گناه» و «عصیان» نیز در بررسی روابط همنشینی، در تقابل معنایی با واژه توبه قرار گرفته‌اند: «وَصَيِّرْنَا إِلَىٰ مَحَبِّبِكَ مِنَ التَّوْبَةِ وَأَزَلْنَا عَنْ مَكْرُوهِكَ مِنَ الْإِصْرَارِ» (صحیفه سجادیه، ۱/۹، ۵/۴۰) و از سویی دیگر "عصمت" و "قوت" الهی نیز با همنشینی‌های صورت داده، به موضوع "عوامل حفظ توبه"

اشاره می‌کنند: «اللهمَّ وإنَّه لا وفاءَ لی بالتَّوبَةِ إِلَّا بِعَصْمَتِكَ، ولا استمساکَ بی عَنِ الخَطَا یا إِلَّا عَن قُوَّتِكَ..» (صحیفه سجادیه، ۱۹/۳۱).

۵-۱. همنشینی واژه توبه با "ندم"

«ندم» مصدر ثلاثی مجرد از فعل لازم "ندم- یندم" می‌باشد (ابن اثیر، ۳۶/۵). در لغت‌نامه‌ها به معنای حسرت و افسوس بر امری که زماش گذشته، آمده است. (ابن عباد، ۱۴۱۴، ۳۲۸/۹؛ ابن فارس، ۴۱۱/۵؛ راغب اصفهانی، ۷۹۶). عسکری نیز توبه را اخص از ندم می‌داند زیرا توبه، پشیمانی از چیزی همراه با اعتقاد بر قبح آن است اما در "ندم" فقط پشیمانی لحاظ شده است؛ بنابراین هر ندمی توبه نیست در حالیکه هر توبه‌ای ندم است. (عسکری، ۱۴۷/۱). مصطفوی نیز معنای ماده "ندم" را رویگردانی (انصراف) و دور شدن (انزجار) مطلق از چیزی که از خود شخص واقع شده، بیان کرده است. (مصطفوی، ۷۴/۱۲). واژه ندم به همراه مشتقاتش، ۱۰ بار در صحیفه آمده که در ۴ موقعیت با "توبه" همنشین شده است:

أُتُوبُ إِلَیْكَ فِی مَقَامِی هَذَا تَوْبَةً نَادِمٍ عَلَی مَا فَرَطَ مِنْهُ (صحیفه سجادیه، ۱۲/۱۲).
لَکِنْ لِّتَسْمَعَ سَمَائُکَ وَ مَنْ فِیْهَا وَ أَرْضُکَ وَ مَنْ عَلَیْهَا مَا أَظْهَرْتُ لَکَ مِنَ النَّدَمِ، وَ لَجَأْتُ إِلَیْكَ فِیهِ مِنَ التَّوْبَةِ (صحیفه سجادیه ۲۶/۳۱ و ۲۸).
أَعْتَذِرُ إِلَیْکَ یا إِلَهِی مِنْهُمْ وَ مِنْ نَظَائِرِهِمْ أَعْتَذَارَ نَدَامَةٍ یَکُونُ وَاعِظًا لِّمَا بَیْنَ یَدَیِّ مِنْ أَشْبَاهِهِمْ. (صحیفه سجادیه، ۲/۳۸ و ۳).

لَکَ مِنْ قُلُوبِنَا عَقْدُ النَّدَمِ، وَ مِنْ أَلْسِنَتِنَا صِدْقُ الْإِعْتِذَارِ (صحیفه سجادیه، ۲/۴۵).
آنچه در باهم آیی واژگانی "توبه" و "ندم" در محور همنشینی قابل توجه است؛ آنکه "ندم" از مهمترین لوازم و مؤلفه‌های معنایی توبه می‌باشد، زیرا ناظر بر لغزش‌های گذشته است و به تبع آن، توبه نیز می‌تواند این ویژگی را داشته باشد. از سویی دیگر اگر امام علیه السلام در فراز ۲۸ دعای توبه «اللَّهُمَّ إِنْ یَکُنْ النَّدَمُ تَوْبَةً إِلَیْکَ فَأَنَا أُنَدِمُ النَّادِمِینَ وَ إِنْ یَکُنْ التَّرْکُ

لَمَعْصِيَتِكَ إِنَابَةً فَأَنَا أَوَّلُ الْمُتَنَبِّينِ»، "ندم" را در معنای توبه گرفته‌اند، شاید به این علت باشد که ندم از مهمترین لوازم توبه است و گویا ایشان با این بیان قصد تأکید بر ضرورت ندامت در توبه را داشته‌اند؛ به نظر می‌رسد ضرورتی که در همراهی ندامت هنگام توبه وجود دارد در باقی لوازم آن مشهود نمی‌باشد. چنانکه یکی از اندیشمندان، در تبیین فراز ۲۸ از دعای توبه بر ریشه توبه یعنی پشیمانی تأکید داشته است. به اعتقاد ایشان معنای اگرها - «وإن» - در این فراز در معنای حقیقی خود نیست بلکه در معنای استعطاف (طلب لطف و رحمت از خداوند) است به طوریکه امام علیه السلام به ما آموزش می‌دهند اصل توبه پشیمانی است که این پشیمانی یک قید دارد و آن هم این است که باید فقط برای خداوند باشد. (فاطمی‌نیا، ۱۳۹۷). در بررسی رابطه همنشینی «توبه» و «ندم» ملاحظه می‌شود که ندم از آثار توبه و از لوازم اولیه آن است و توبه در معنای رجوع الی الله و گریز از معاصی بوده که از شرایط پذیرش این ندامت است. ندم و توبه تفکیک‌ناپذیر هستند؛ بدین شکل که ندم مکمل توبه و رجوع در این ندامت نیز شرط لازم پذیرش این ندامت است. بر این اساس در تعیین مؤلفه‌های معنایی توبه در رابطه همنشینی با ندم می‌توان آن را ندامت قلبی همراه با سیر الی الله و تبلور عملی این رجوع با حق‌مداری و معصیت‌گریزی دانست.

۵-۲. همنشینی واژگانی توبه و دعاء

واژه "دعاء" و "دَعَوَه" مصدر ثلاثی مجرد از "دَعَا - يَدْعُو" می‌باشد. (ابن‌درید، ۶۶۶/۲؛ صافی، ۳۷۶/۲). ازهری معنای دعا را در ۳ صورت بیان می‌کند. ۱- توحید و ثنای خداوند: "رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ" ۲- در خواست از خداوند برای عفو و رحمت: "اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَنَا" ۳- درخواست بهره از دنیا "اللَّهُمَّ ارْزُقْنِي مَالاً و وَلَدًا". وی معتقد است همه اینها را دعا می‌گویند چون از انسان با ندا دادن اَسْمَاء یا صفات خداوند (اللهم، رَبَّنَا، يَارَحْمَن) صادر می‌شود. (ازهری، ۷۶/۳)

ابن‌فارس معنای اصلی برای ماده "دعو" را مایل نمودن چیزی به سویت به وسیله صوت و کلامی از خودت «هُوَ أَنْ تَمِيلُ الشَّيْءَ إِلَيْكَ بِصَوْتٍ و كَلَامٍ يَكُونُ مِنْكَ» بیان

می‌کند سپس فرق «دعوه» با «دعاء» را در این می‌داند که واژه «دعوه» میل دادن چیزی به سوی طعام است. (ابن فارس، ۲/۲۷۹).

در التحقیق معنای اصیل ماده «دعو» طلب چیزی جهت تمایل یا رفتن یا رغبت به سوی او، بیان شده است: «هو طلبُ الشيء لَأَنَّ يَتَوَجَّهَ إِلَيْهِ أَوْ يَسِيرُ إِلَيْهِ أَوْ يَرْغَبُ إِلَيْهِ» که معنای هر مورد بر حسب همان مورد است. سپس ندا را مقدمه دعا و استغاثه را از لوازم آن و دعا به معنای مطلق را میل و توجه می‌داند (مصطفوی، ۳/۲۳۸).

دعا به همراه سایر مشتقاتش، ۶۱ مرتبه در صحیفه سجاده آمده که در ۲ مورد با واژه توبهٔ همنشین شده است. (صحیفه سجاده، ۸/۱۲، ۸/۵۱). در برخی از فرازهای صحیفه که امام علیه السلام در مقام توبه کننده می‌باشند، دعا و خواندن خداوند جایگاه ویژه‌ای دارد؛ به طوری که به نظر می‌رسد دعا کردن یکی از لوازم توبه است، چنانکه در فراز «... وَأَخْلَصَ لَكَ التَّوْبَةَ فَقَامَ إِلَيْكَ بِقَلْبٍ طَاهِرٍ نَقِيٍّ ثُمَّ دَعَاكَ بِصَوْتٍ حَائِلٍ خَفِيِّ» آمده است. یعنی دعا می‌تواند با توبه همراه باشد. (صحیفه سجاده، ۸/۱۲) همچنین در فراز «...رَبِّ تَائِباً فُتِبَ عَلَى مُتَعَوِّذاً ... دَاعِياً فَلَا تَرُدَّنِي خَائِباً» این همنشینی مشهود است. (صحیفه سجاده، ۸/۵۱). از سویی دیگر، با توجه به کلام امام علیه السلام «وَيَا مَنْ ضَمِنَ لَهُمْ إِجَابَةَ الدُّعَاءِ» (صحیفه سجاده، ۱۰/۱۲) می‌توان گفت: «إِجَابَت» نیز یکی از مهمترین نتایج دعاست و با توجه به اینکه إِجَابَت نتیجه دعاست و «دعا» نیز می‌تواند لازمه «توبه» باشد، پس می‌توان «إِجَابَت» را به معنای توبه اضافه نمود و آن را از لوازم توبه نیز دانست؛ همچنین در فراز دیگری، امام علیه السلام دعا را مصداقی از عبادت پروردگار ذکر می‌کنند که ترک آن إِستِکْبَار بنده و در نهایت دخول به جهنم را در پی دارد: «وَقُلْتُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ فَسَمَّيْتُ دُعَاءَكَ عِبَادَةً وَتَرَكُهُ اسْتِكْبَاراً وَتَوَعَّدْتُ عَلَى تَرْكِهِ دُخُولَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ» (صحیفه سجاده، ۱۵/۴۵)؛ بنابراین به نظر می‌رسد می‌توان «توبه» را به سبب ملازمت دعا با آن، "عبادت پروردگار" نیز محسوب کرد، با توجه به این محور همنشینی، بعد عملی توبه که عبادت الهی و دعا به درگاه حضرت حق و پیوند با خالق هستی است، اهمیت می‌یابد.

۵-۳. همنشینی واژگانی توبه و معصیت

واژه معصیت مصدر ثلاثی مجرد از "عَصَى - يَعِصِي" می‌باشد (فراهیدی، ۱۹۸/۲) و بیشتر لغت‌نامه‌ها آن را در مقابل طاعت و به نوعی خروج از آن بیان کرده‌اند. (ابن درید، ۱۰۷۶/۲؛ جوهری، ۲۴۲۹/۶؛ راغب اصفهانی، ۵۷۰). ابوهلال عسکری معتقد است که معصیت چیزی است که از آن نهی می‌شود. (عسکری، ۵۰۳/۱). مصطفوی نیز معنای اصلی ماده عَصَى را در مقابل «إِتِّبَاع» یعنی عدم تبعیت به طور مطلق، بدون در نظر گرفتن نتیجه حاصل از آن بیان می‌کند. (مصطفوی، ۱۹۲/۸).

واژه معصیت به همراه مشتقاتش ۴۳ بار در صحیفه آمده است. در کلام امام علیه السلام، حمد خداوند، روزه (صیام) و قرآن کریم به عنوان موانعی برای معصیت خداوند ذکر شده‌اند. (صحیفه سجادیه، ۱۳/۳۲، ۱۰/۴۲، ۶/۴۴). برای نمونه در فراز «... وَاجْعَلِ الْقُرْآنَ لَنَا فِي ظُلْمِ اللَّيَالِي مُوسِئاً وَمِنْ نَزَعَاتِ الشَّيْطَانِ وَخَطَرَاتِ الْوَسْوَاسِ حَارِساً وَلِأَقْدَامِنَا عَنْ نَقْلِهَا إِلَى الْمَعَاصِي حَابِساً...» ایشان از خداوند می‌خواهند قرآن را بازدارنده‌ای برای معاصی قرار دهد. همچنین با توجه به کلام ایشان می‌توان غضب الهی، خوار شدن بنده توسط شیطان و تباهی حسنات را از نتایج معصیت به شمار آورد: «وَلَا تُحِبُّ حَسَنَاتِي بِمَا يَشُوهُهَا مِنْ مَعْصِيَتِكَ...» «و کارهای نیک مرا به سبب معصیت و نافرمانی که با آن آمیخته می‌شود... تباه مساز» (صحیفه سجادیه، ۲/۱۷، ۱۳/۳۲، ۱۳۱/۴۷) همچنین در صحیفه سجادیه، واژه معصیت بارها در تقابل با واژه طاعت آمده است: «حِفْظاً عَاصِماً مِنْ مَعْصِيَتِكَ، هَادِياً إِلَى طَاعَتِكَ، مُسْتَعْمِلاً لِمَحَبَّتِكَ» (حفظی که ما را از نافرمانی‌ات باز دارد و به فرمان برداریت راهنمایی کند و برای عشق و محبتت به کار گیرد). و یا در عبارتی دیگر آمده است: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَقِنِي مِنَ الْمَعَاصِي، وَاسْتَعْمِلْنِي بِالطَّاعَةِ، وَارْزُقْنِي حُسْنَ الْإِنَابَةِ، وَطَهِّرْنِي بِالتَّوْبَةِ، وَأَيِّدْنِي بِالْعِصْمَةِ» (خدایا! بر محمد و آلش درود فرست و مرا از گناهان حفظ کن و به طاعت و فرمان‌برداری از خود به کار گیر و نیکو بازگشت را روزی‌ام ساز و به توبه پاکم کن و به دوری از گناه یاری‌ام ده). (نک: صحیفه سجادیه، ۱۷/۶، ۲/۸، ۳۳/۱۶، ۳/۲۳، ۱۰/۳۷ و ۱۴).

با تکیه بر روابط همنشینی در ۳ فراز از متن صحیفه، رابطه بیناواژگانی میان «معصیت» با واژه توبه صورت گرفته است. در فراز «... وَاجْعَلْ خِتَامَ مَا تُحْصِي عَلَيْنَا كِتَابَةً أَعْمَالِنَا تَوْبَةً مَّقْبُولَةً لَا تُوقِفُنَا بَعْدَهَا عَلَى ذَنْبٍ اجْتَرَحْنَاهُ وَلَا مَعْصِيَةٍ اقْتَرَفْنَاهَا» (صحیفه سجادیه، ۳/۱۱). امام علیه السلام در مقام توبه کننده از خداوند درخواست توبه‌ای را دارند که محوکننده تبعات معاصی - که همان توبیخ و سرزنش الهی است - باشد. بنابراین با توجه به کلام ایشان می‌توان عدم توبیخ الهی به سبب معاصی را از نتایج توبه دانست. در فراز «اللَّهُمَّ إِنِّي أَتُوبُ إِلَيْكَ فِي مَقَامِي هَذَا مِنْ كَبَائِرِ ذُنُوبِي ... تَوْبَةً مَنْ لَا يُحَدِّثُ نَفْسَهُ بِمَعْصِيَةٍ» (صحیفه سجادیه، ۱۴/۳۱) نیز امام علیه السلام آن‌گونه توبه‌ای را از خداوند طلب می‌کنند که با توبه‌اش حتی فکر معصیت را نیز نکند؛ گویا ایشان با این عبارت می‌خواهند به رابطه مستقیم بین توبه و عدم معصیت اشاره نمایند؛ به طوری که می‌توان ترک معصیت که بنا بر نظر امام علیه السلام همان «إنابه» است، (صحیفه سجادیه، ۲۸/۳۱) را از لوازم توبه در نظر گرفت.

در فراز «أَمِتْنَا مُهْتَدِينَ غَيْرَ ضَالِّينَ طَائِعِينَ غَيْرَ مُسْتَكْرِهِينَ تَائِبِينَ غَيْرَ عَاصِينَ وَلَا مُصِرِّينَ...» (صحیفه سجادیه، ۵/۴۰)، در همنشینی «عاصین» با «تائبین» نیز می‌توان همین تحلیل را ارائه نمود. با توجه به رابطه همنشینی میان «توبه» و «معصیت» در برخی از فرازهای صحیفه، می‌توان بدین مؤلفه‌های معنایی اشاره نمود که توبه رابطه‌ای مستقیم با ترک معصیت دارد؛ در این زمینه تثبیت نفس مطرح می‌شود و مصونیت از وسوسه‌های نفسانی و معاصی شکل می‌گیرد لذا توبه در این همنشینی مؤلفه‌های معنایی همچون (رجوع إلى الله) و (معصیت) را در برمی‌گیرد.

۵-۴. همنشینی واژگانی توبه و عفو

واژه "عفو" مصدر ثلاثی مجرد از فعل "عَفَا يَعْفُو عَفْوًا" می‌باشد. برخی لغت‌نامه‌ها آن را مقابل عقوبت معنا کرده‌اند (این‌درید، ۹۳۸/۲). عسگری در مقایسه دو واژه "عفو" و "غفران" می‌گوید که عفو از میان رفتن نکوهش را اقتضا می‌کند اما واجب شدن ثواب را

اقتضا نمی‌کند، برخلاف غفران که ایجاب ثواب را نیز اقتضا می‌کند پس این امر فقط مخصوص خداوند است؛ بر این اساس واژه‌ی عفو افزون بر خداوند در مورد عبد (غیر خداوند) نیز استعمال می‌شود پس می‌توان گفت «عفا زیدٌ عن عمرو» یعنی زید عمرو را عفو کرد. (عسکری، ۳۸۷/۱).

ابن فارس دو معنای مجزا برای آن ذکر کرده است. ۱- ترک چیزی ۲- طلب چیزی (ابن فارس، ۵۶/۴) در مفردات راغب «عفو» به معنای "قصِدِ گرفتن چیزی"، آمده است. (راغب اصفهانی، ۵۷۴).

مصطفوی نیز «عفو» را دارای یک اصل می‌داند و آن صرف نظر از چیزی است که اقتضای آن نظر و توجه است. (مصطفوی، ۲۲۱/۸ و ۲۲۲).

آنچه در صحیفه سجاده درباره واژه عفو نمایان است این است که مصداق عفو کننده علاوه بر خداوند متعال شامل بندگان نیز می‌باشد. امام علیه السلام در برابر عفو کسانی که به ایشان بد کرده‌اند از خداوند طلب عفو برای خود می‌نمایند: «وَعَوَّضْنِي مِنْ عَفْوِي عَنْهُمْ عَفْوَكَ وَ مِنْ دُعَائِي لَهُمْ رَحْمَتَكَ حَتَّى يَسْعَدَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنَّا بِفَضْلِكَ وَ يَنْجُو كُلُّ مِنَّا بِمَنَّكَ» «و جزای مرا در برابر عفو من از ایشان، عفو تو، و در برابر دعایم در حق آنان رحمت قرار ده، تا هر کدام از ما به سبب فضل تو سعادتمند شده، و هر یک از ما به احسان تو رستگار گردیم» (صحیفه سجاده، ۲/۳۹ و ۳) همچنین توجه به این فراز این نتیجه‌گیری را در پی دارد که عفو دیگران توسط بنده می‌تواند جزای نیک و عفو پروردگار را نیز در پی داشته باشد.

با توجه به کلام امام علیه السلام، "عفو خداوند" روابط همنشینی را با واژگانی چون "سیئه"، "ذنوب"، "خطیئه" به دنبال دارد. همچنین ایشان علیه السلام بارها از واژه "عقاب" در مقابل واژه "عفو" استفاده نموده‌اند: «وَأَنْتَ الَّذِي عَفُوهُ أَعْلَى مِنْ عِقَابِهِ» (صحیفه سجاده، ۷/۱۶ و ۲۹) «شَفَعُ فِي خَطَايَايَ كَرَمَكَ، وَعَدُّ عَلَى سَيِّئَاتِي بِعَفْوِكَ، وَ لَأَ تَجْزِيَنِي جَزَائِي مِنْ عُقُوبَتِكَ» (۲۴/۳۱) همچنین در فرازی از دعای عرفه امام علیه السلام به این همنشینی تقابلی اشاره می‌کند: «وَ أَنْكَ بِأَنْ تَعْفُو أَوْلَى مِنْكَ بِأَنْ تُعَاقِبَ، وَ أَنْكَ بِأَنْ تَسْتُرَ أَقْرَبُ مِنْكَ إِلَى أَنْ تَشْهَرَ».

(صحیفه سجادیه، ۱۱۶/۴۷) و از آثار عفو الهی که در کلام امام علیه السلام به آن اشاره شده، پوشاندن (ستر) گناهان بنده در دنیا، مصونیت بنده از عواقب خطاهایش در آخرت و رهایی از خشم و غضب (سخط) خداوند می باشد که به یک فراز اشاره می شود: «اللَّهُمَّ لَا خَفِيرَ لِي مِنْكَ فَلْيَخْفُرْنِي عِزُّكَ، وَ لَا شَفِيعَ لِي إِلَّا بِكَ فَلْيَشْفَعْ لِي فَضْلُكَ، وَ قَدْ أَوْجَلْتَنِي خَطَايَايَ فَلْيُؤْمِنِّي عَفْوُكَ» (خدایا! از کيفرت برایم حمایت کننده ای نیست؛ پس باید عزت و توانایی ات حمایت کند و برایم در پیشگاه تو شفیع نیست؛ پس باید احسانت شفیع من شود و گناهانم مرا ترسانده؛ پس باید بخشش و گذشتت مرا امان دهد). (صحیفه سجادیه، ۲۵/۳۱، ۲۱/۳۲، ۱۰/۳۹، ۱۳/۴۸)

با توجه به کلام امام علیه السلام در صحیفه سجادیه، یکی از اموری که عفو خداوند را در پی دارد، توبه می باشد؛ گفتنی است، همنشینی دو واژه "عفو" و "توبه" با یکدیگر در فراز «أَنْتَ الَّذِي فَتَحْتَ لِعِبَادِكَ بَاباً إِلَى عَفْوِكَ وَسَمَّيْتَهُ التَّوْبَةَ» «تویی که بر بندگان دری به سوی بخشش خود باز کرده ای، و آن را باب توبه نامیده ای». (صحیفه سجادیه، ۴۵/۱۰). معنای "عفو" از آثار توبه است "را به ذهن متبادر می سازد. و اگر عفو از نتایج توبه باشد پس نتایج عفو نیز بر توبه مترتب خواهد شد؛ به تعبیری روشن، با توبه، انسان شامل عفو الهی شده و در نتیجه گناهانش پوشانده و از عواقب گناهانش و غضب الهی در آخرت ایمن خواهد شد.

با بررسی فراز فوق و همنشینی و انسجام و تلازم بینا واژگانی "توبه" و "عفو" می توان بدین نتیجه دست یافت که اثر و نتیجه توبه، عفو و بخش الهی است که با حبط گناهان، ایمنی از عواقب الهی و مصونیت از نافرجامی و درک رستگاری حقیقی همراه است. نتیجه آنکه بررسی اهم روابط همنشینی در حوزه این واژه، به خوبی نشان می دهد که این پدیده ی زبانی در تعیین مولفه های معنایی واژه و ظرافت های معنایی پنهان آن بسیار تأثیرگذار است؛ بنابر آنچه گفته آمد جایگزینی واژگان به ظاهر مترادف با تکیه بر روابط همنشینی، از اصالت تعبیر در گزینش هر واژه خبر می دهد که تحلیل گر متن باید از ارجاع آن به تعبیری دیگر خودداری نماید و به همان معنای تعیین شده در یک متن بدون هیچ تغییری دست یابد. (قائم نیا، ۱۲۹ و ۱۳۰)

۵-۵. همنشینی توبه با ضمیر عائد إلی الله

در قریب به اتفاق فرازهایی که شامل واژه توبه است، همنشینی با ضمیری به چشم می‌خورد که مرجع آنها پروردگار است و این نمونه از پربسامدترین همنشینی‌ها می‌باشد؛ به عنوان نمونه می‌توان به ضمیر مخاطب «ک» در «إِلَيْكَ» «اللَّهُمَّ إِنَّا نَتُوبُ إِلَيْكَ فِي يَوْمٍ فَطَرْنَا الَّذِي جَعَلْتَهُ لِلْمُؤْمِنِينَ عَيْدًا...» (صحیفه سجاده، ۵۲/۴۵) و ضمیر مستتر «أنت» در فعل «إِقْبِلْ» و ضمائر ظاهری «ک» و «أنت» در عبارت «إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ»، «...وَأَقْبِلْ تَوْبَتِي وَلَا تَرْجِعْنِي مَرْجِعَ الْخَبِيَّةِ مِنْ رَحْمَتِكَ إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ عَلَى الْمُذْنِبِينَ..» (صحیفه سجاده، ۲۹/۳۱) اشاره نمود. آنچه از این همنشینی در صحیفه سجاده حاصل می‌شود این است که واژه توبه در قبال خداوند وضع شده است و توبه‌پذیر همیشه خداوند است به طوری که به نظر می‌رسد توجه به پروردگار نیز لازمه مهم «توبه» می‌باشد. لذا کانون توجه در توبه باید به سوی الله باشد و پیوستگی کامل میان توبه‌کننده و توبه‌پذیر وجود داشته باشد، بنابر نظر نگارنده آنچه به این پیوستگی و اتصال به خالق هستی در امر توبه اشاره دارد گزینش حرف جر "إلی" نیز می‌باشد که با توجه به مباحث نحوی "انتهای غایت" را به نمایش می‌گذارد، با توجه به مفهوم انتهای غایت، این امر لازم در توبه مطرح است که هدف در توبه و مقصد نهایی انسان در توبه باید رجوع به ذات اقدس الهی و پیوستگی با ملجأ و پناه واقعی باشد.

۶- مفهوم‌شناسی واژه إنابه

واژه "إنابه" مصدر باب افعال است. مصدر ثلاثی مجرد آن "توب" از "ناب-ینوب" می‌باشد. (ابن‌درید، ۳۸۲/۱). ابن‌فارس عبور از یک مکان و رجوع به آن - إعتبارُ مکان و رجوعُ الیه - را تنها معنای اصلی برای ماده "توب" آورده است. از آنجاکه زنبور پس از گشتن پی‌درپی به کندویش باز می‌گردد، به آن نیز «توب» می‌گویند. (ابن‌فارس، ۳۶۷/۵) اما مصطفوی معنای اصیل این ماده را نزول (پیاده شدن و پائین آمدن) در محلی همراه با

اختیار و قصد تعبیر کرده است و در مورد إنابه نیز آن را برای متعدی کردن می‌داند که بر قیام فعل به وسیله فاعلش دلالت می‌کند لذا آن را به معنای إنزال (فرود آوردن) معنا کرده است. (مصطفوی، ۲۹۸/۱۲ و ۲۹۹) بر پایه این معانی ماده اصلی إنابه، رجوع و نزول همراه با میل و اراده و اختیار قائم است.

۷- معناشناسی واژه إنابه در گستره روابط همنشینی

مصدر إنابه به همراه مشتقات اسم فاعل، ۱۰ مرتبه در صحیفه سجادیه تکرار شده است. با توجه به بررسی این واژه در صحیفه به نظر می‌رسد که تمامی مصادیق این واژه در همان معنای اصلی و کانونی خود یعنی "رجوع" یا "نزول در محلی با اختیار و قصد" می‌باشد. فراز «و تَلَقَّيْتِ مَنْ عَصَاكَ بِالْحِلْمِ وَأَمْهَلْتِ مَنْ قَصَدَ لِنَفْسِهِ بِالْظُلْمِ تَسْتَنْظِرُهُمْ بِأَنَاتِكَ إِلَى الْإِنَابَةِ وَتَتْرَكُ مُعَاجَلَتَهُمْ إِلَى التَّوْبَةِ لِكَيْلَا يَهْلِكَ عَلَيْكَ هَالِكُهُمْ...» «و با آن که با توبه مخالفت برخاسته با بردباری روبرو می‌شوی و به آن که در حق خویش ستم کرده مهلت می‌دهی با صبر و بردباری خود مهلتشان می‌دهی تا به حضرتت بازگردند و در مواخذه‌ی عاصیان شتاب نمی‌کنی تا به توبه موفق شوند تا هلاک‌شونده‌ی آنان بدون رضای تو هلاک نشود...» (صحیفه سجادیه، ۹/۴۵) می‌تواند حاوی این پیام باشد که خداوند با حلمش در برابر عصیان بندگان و مهلت دادن به ایشان، در واقع مقدمه إنابه و توبه را برای بنده‌اش مهیا می‌کند.

همانگونه که قبلاً اشاره شد، «إنابه» از لوازم «توبه» می‌باشد و از نتایجش همانند «توبه»، قبولی آن نزد خداوند است. چنانکه امام علیه السلام در این فراز «... وَ يَا مَنْ عَوَّدَ عِبَادَهُ قَبُولَ الْإِنَابَةِ وَ يَا مَنْ اسْتَصْلَحَ فَاسِدَهُمْ بِالتَّوْبَةِ وَ...» «و ای آنکه با گذشت نیک بر آفریدگانش منت نهاده و ای آنکه بندگان را به توبه‌پذیری عادت داده و ای آنکه اصلاح تباهی‌های ایشان را به وسیله‌ی توبه خواسته» (صحیفه سجادیه، ۱۰/۱۲) به آن اشاره کرده‌اند. همچنین با توجه به کلام امام علیه السلام، بازگشت (إنابه) خاطئین به سوی خداوند می‌تواند

نتیجه‌اش مورد رحمت خاص خداوند (رحیمیت) قرار گرفتن، باشد: «إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ عَلَى الْمُذْنِبِينَ وَ الرَّحِيمُ لِلْخَاطِئِينَ الْمُتَنِبِينَ». (صحیفه سجاده، ۲۹/۳۱، ۱۴/۳۷)

۷-۱. همنشینی واژگانی إنابه و معصیت

در صحیفه سجاده، واژه "معصیت" ۲ مرتبه با "إنابه" همنشین شده است؛ به طوری که امام علیه السلام إنابه را به ترک معصیت خداوند تعبیر نموده‌اند. «اللَّهُمَّ إِنْ يَكُنِ النَّدَمُ تَوْبَةً إِلَيْكَ فَأَنَا أَنْدَمُ النَّادِمِينَ وَ إِنْ يَكُنِ التَّرْكُ لِمَعْصِيَتِكَ إِنْابَةً فَأَنَا أَوَّلُ الْمُتَنِبِينَ...» و «... فَأَمَّا الْعَاصِي أَمَرَكَ وَ الْمَوَاقِعُ نَهَيْكَ فَلَمْ تُعَاجِلْهُ بِنَقْمَتِكَ لَكَیْ يَسْتَبْدِلَ بِحَالِهِ فِي مَعْصِيَتِكَ حَالَ الْإِنْابَةِ إِلَى طَاعَتِكَ» «ای خدای من، این حال کسی است که فرمان تو را برده و روش کسی است که تو را بندگی کرده اما کسی که امر تو را بجا نیاورده و نهیت را مرتکب شده پس در کيفرش شتاب نکردی تا حال خود را در معصیت به حال توبه و بازگشت به طاعت تغییر دهد» (صحیفه سجاده، ۲۸/۳۱، ۱۴/۳۷) از این تعبیر می‌توان استنباط کرد که ترک معصیت از لوازم مهم «إنابه» می‌باشد به طوریکه امام علیه السلام انابه و ترک معصیت را به یک معنا گرفته‌اند. در حقیقت در تبیین تفاوت معنایی دو واژه "توبه" و "إنابه" با تکیه بر روابط همنشینی می‌توان گفت إنابه که از لوازم آن ترک معصیت است، خود لوازم توبه را شکل می‌دهد؛ لذا إنابه مقدمه پذیرش توبه است؛ گفتنی است ترک معصیت ناظر به حال و آینده است، یعنی دوری کردن از گناهی که بنده هم اکنون مشغول آن است و گناهایی که در آینده با آنها مواجه خواهد شد؛ بنابراین با توجه به اینکه امام علیه السلام ترک معصیت را إنابه قلمداد کرده‌اند پس إنابه نیز ناظر به آینده است. لذا شرط قبولی توبه ترک معصیت گذشته و عدم مبادرت به گناهان آینده است.

۷-۲. همنشینی واژگانی إنابه و طاعت

واژه "طاعت" اسم مصدر از مصدر ثلاثی مزید إطاعه از باب افعال می‌باشد.

(فراهیدی، ۲۰۹/۲). عسگری، "طاعت" را عملی می‌داند که بر حسب آنچه اراده کننده اراده کرده است، واقع می‌شود و این امر زمانی است که اراده کننده از جهت رتبه بالاتر از فاعل آن فعل باشد. "طاعت" هم در برابر خالق و هم در برابر مخلوق است و در معنای مجازیش تبعیت شخص دعوت شده از دعوت کننده به سوی آن چیز است که او دعوت کرده است، گرچه تبعیت منظور نباشد. (عسگری، ۳۴۹/۱).

در مفردات، مصدر "الطَّوع" به معنای انقیاد و فرمانبری آمده که نقطه مقابلش «كَرِهَ» ذکر شده است. راغب "طاعت" را همانند مصدر "طوع" می‌داند با این تفاوت که طاعت بیشتر در فرمانبری با رأی و اختیار در آنچه امر شده است و «أَطَاعَهُ يُطِيعُهُ» نیز به معنای او را فرمان برد و گردن نهاد، می‌باشد. (راغب اصفهانی، ۵۲۹ و ۵۳۰).

مصطفوی یک معنای اصلی برای "طوع" ارائه می‌نماید و آن عمل به مقتضای امر و حکم به همراه رغبت و خضوع است که اگر قید رغبت (تمایل) نباشد، معنای "کره" صدق می‌کند؛ صرف نظر از اینکه دو قید خضوع و عمل موجود باشد یا نباشد. "طاعت" نیز اسم و به معنای اصل مفهوم ماده است. إطاعت مصدر باب افعال است و در آن قیام فعل به فاعل لحاظ می‌شود؛ بر همین اساس در قرآن کریم از اطاعت بنده به لحاظ اینکه از او صادر می‌شود و بنده باید به آن توجه داشته باشد و این کار به اراده و اختیار اوست به صیغه افعال (إطاعت) تعبیر شده است. (مصطفوی، ۱۶۵/۷).

با بررسی لوازم واژه طاعت در صحیفه سجادیه می‌توان گفت، حمد الهی، «حَمْدًا يَكُونُ وَصْلَةً إِلَى طَاعَتِهِ وَ عَفْوِهِ وَ سَبَبًا إِلَى رِضْوَانِهِ وَ ذَرِيعَةً إِلَى مَغْفِرَتِهِ»، صحت و سلامتی انسان و برخورداری از نیرو و توان مناسب، مقدماتی هستند که زمینه را برای طاعت خداوند آماده می‌کنند. (صحیفه سجادیه، ۲۹/۱، ۳/۱۵، ۳/۲۳، ۱۳/۳۷). ثبوت نیت در اطاعت خداوند یکی از مؤلفه‌هایی است که امام علیه السلام آن را از خداوند خواستارند: «اللَّهُمَّ وَ ثَبِّتْ فِي طَاعَتِكَ نِيَّتِي وَ أَحْكِمْ فِي عِبَادَتِكَ بَصِيرَتِي...» که می‌توان آن را لازمه طاعت پروردگار دانست. با توجه به کلام امام علیه السلام، نجات مطیعین «...وَايَا مَنْ طَاعَتْهُ نَجَاةٌ لِلْمُطِيعِينَ...»،

رسیدن به خیر و رشد و صواب؛ «وَالْمُوقِّينَ لِلْخَيْرِ وَالرُّشْدِ وَالصَّوَابِ بِطَاعَتِكَ» و خضوع بیشتر در برابر خداوند «وَأَتَمِّمْ عَلَيْنَا بِاسْتِكْمَالِ طَاعَتِكَ فِيهِ الْمِنَّةَ»، کسب ثواب و جزای الهی و تکمیل نعمت الهی بر بنده «وَتُثِيبُ عَلَى قَلِيلٍ مَا تُطَاعُ فِيهِ حَتَّى كَأَنَّ شُكْرَ عِبَادِكَ الَّذِي أُوجِبْتَ عَلَيْهِ ثَوَابَهُمْ»، «وَأَعْدَدْتَ ثَوَابَهُمْ قَبْلَ أَنْ يُفِيضُوا فِي طَاعَتِهِ» و در نهایت وصول به شرافت انسانی «فَإِنَّ الشَّرِيفَ مَنْ شَرَفَتْهُ طَاعَتُكَ»، همه از نتایج اطاعت خداوند است. (صحیفه سجاده، ۷/۶، ۱۱/۲۵، ۴/۳۵، ۶/۳۷ و ۷ و ۱۲، ۷/۴۳).

واژگان طاعت و إنابه دو مرتبه در صحیفه سجاده با یکدیگر همنشین شده‌اند (صحیفه سجاده، ۳۳/۱۶، ۱۴/۳۷)؛ در فراز «هَذَا يَا إِلَهِي ... فَأَمَّا الْعَاصِي أَمَرَكَ وَالْمُؤَافِعُ نَهَيْكَ فَلَمْ تُعَاجِلْهُ بِنَقِمَتِكَ لَكَیْ يَسْتَبْدِلَ بِحَالِهِ فِي مَعْصِيَتِكَ حَالَ الْإِنَابَةِ إِلَى طَاعَتِكَ...» «این ای خدای من .. اما کسی که امر تو را بجا نیاورده و نهیت را مرتکب شده پس در کیفرش شتاب نکردی تا حال خود را در معصیت به حال توبه و بازگشت به طاعت تغییر دهد» (همانجا، ۱۴/۳۷) امام علی (ع) از إنابه و رجوعی که به سبب ترک معصیت حاصل خواهد شد را به إنابه و بازگشت به سوی طاعت خداوند بیان کرده‌اند پس با توجه به این فراز مشخص می‌شود که قصد امام علی (ع) از إنابه که در فراز ۲۸/۳۱ آن را ترک معصیت تعبیر نموده بودند، در واقع انابه و بازگشت به سوی طاعت پروردگار است. علاوه بر این به نظر می‌رسد تقابل معنادار دو واژه "معصیت" و "طاعت" در این فراز این پیام را می‌رساند که این دو واژه در تناقض با یکدیگرند به گونه‌ای که نفی یکی موجب اثبات دیگری می‌باشد. بنابراین می‌توان گفت، ترک معصیت که لازمه انابه است، طاعت خداوند را نیز به همراه دارد و می‌توان افزون بر ترک معصیت واژه "طاعت" را نیز از لوازم مهم "إنابه" محسوب کرد.

در همنشینی واژه "معصیت" با "توبه" بیان شد که ترک معصیت از لوازم "توبه" نیز می‌باشد پس می‌توان «طاعت» را نیز با تحلیلی که بیان شد از لوازم توبه محسوب کرد، چنانچه در فراز «وَأَجْعَلْنَا عِنْدَكَ مِنَ التَّوَّابِينَ الَّذِينَ أُوجِبْتَ لَهُمْ مَحَبَّتَكَ وَ قَبِلْتَ مِنْهُمْ مُرَاجَعَةَ طَاعَتِكَ يَا أَعْدَلَ الْعَادِلِينَ» «و ما را نزد خود از توبه‌کنندگانی قرارده که محبت و

دوستیت را برای آنها واجب و لازم نموده‌ای و از ایشان بازگشت به طاعت را پذیرفته‌ای ای عادل‌ترین عدالت‌دارندگان» (صحیفه سجادیه، ۵۴/۴۵) می‌توان همراهی طاعت با توبه را مشاهده نمود.

۷-۳. همنشینی واژگانی انابه با ضمائر عائد إلى الله

این ضمائر پربسامدترین همنشین‌های "انابه" هستند؛ به طوریکه در هر کجا از صحیفه که واژه انابه به کار رفته است، این ضمائر نیز وجود دارند که مرجع همه آنها به خداوند باز می‌گردد و قرائنی هستند که معنای انابه را بازگشت به سوی خداوند تعبیر می‌نمایند همانند ضمیر (ک) در (تَلَقَّاکَ) در این فراز «الَّذِي عَظُمْتُ ذُنُوبَهُ فَجَلَّتْ... وَلَا مَهْرَبَ لَهُ عَنْكَ تَلَقَّاکَ بِالْإِنَابَةِ» (صحیفه سجادیه، ۸/۱۲)، بنابراین در صحیفه سجادیه واژه انابه همانند واژه توبه تنها در معنای بازگشت به سوی پروردگار استفاده شده است.

براساس تبیین روابط معنایی دو واژه به ظاهر هم معنای «توبه» و «انابه» و تحلیل مؤلفه‌های آن از طریق روابط همنشینی در متن صحیفه، شبکه‌ای در هم تنیده و تعاملی معنادار میان واژگان همنشین هر یک صورت می‌پذیرد که تفاوت معنی‌شناختی هر یک را فراهم می‌آورد.

نتایج مقاله

۱. در بررسی واژگان همنشین با واژه "توبه"، این واژه در کانون ارتباط با واژگانی مطلوب مانند "ندامت از گناه"، "تضرع و عبادت به درگاه الهی"، "حبط گناهان" و "کانون توجه خداوند بودن و رجوع إلى الله" پدیدار می‌گردد؛ در این باهم‌آیی، لازمه توبه، ندامت از گناه مطرح شده که شرط لازم برای پذیرش توبه خواهد بود.
۲. در بررسی واژگان همنشین با واژه "انابه"، مصادیق اصلی را "ترک معصیت"، "طاعت و بندگی حق" و "رجوع به سوی خداوند" دربرمی‌گیرد، با توجه به این خوانش،

إنابه در زمره لوازم معنایی واژه توبه قرار دارد و می‌تواند در توسعه معنایی آن نقش داشته باشد؛ شرط لازم برای پذیرش انابه، ترک معصیت از گناه گذشته و آینده بوده که این امر به تفاوت معنایی دو واژه مذکور اشاره دارد؛ به تعبیری روشن، ندم همان توبه است که ناظر بر گذشته می‌باشد همچنانکه ترک معصیت به معنای "إنابه" و ناظر به آینده است. از سوی دیگر واژه "إنابه"، لازمه توبه است و می‌تواند معنای خود را به توبه توسعه دهد بنابراین غیر صحیح نیست اگر گفته شود توبه نیز بدین وسیله می‌تواند ناظر به آینده هم باشد یعنی توبه زمانی شکل می‌گیرد و پا بر جاست که تائب علاوه بر پشیمانی از گناه گذشته، از گناه حال و آینده نیز دست بردارد.

۳. در خوانش لوازم معنایی و همنشینی‌های بیناواژگانی توبه و إنابه در صحیفه سجاده، واژه توبه نسبت به إنابه از بسامد بالایی در گستره لوازم معنایی و روابط همنشینی با سایر واژگان برخوردار است؛ در نتیجه می‌تواند معنای وسیع‌تری نسبت به واژه إنابه در خود حمل نماید؛ در حقیقت، واژه توبه شامل تمامی لوازم معنایی واژه إنابه بوده حال آنکه واژه إنابه فاقد بسیاری از لوازم معنایی «توبه» است.

۴. در گستره‌ی باهم‌آیی‌های واژگانی هر یک از این دو واژه، واژه ندم، فقط از لوازم توبه محسوب می‌شود در حالیکه به هیچ وجه همنشین با إنابه یا از لوازم معنایی آن نمی‌باشد. همچنین در صحیفه، همنشینی دعا و عفو را نمی‌توان برای واژه إنابه مشاهده کرد در حالیکه این دو واژه با توبه همنشین شده و سایه معناهایی را به آن می‌افزاید.

۵. افزون بر معانی مشترکی همچون، کانون توجه خداوند بودن و رجوع إلى الله در توبه و إنابه، معانی ضمنی با توجه به سیاق آیات و روابط همنشینی موجود در هر واژه شکل گرفته که حکایت از ترادف نسبی و عدم جایگزینی این دو واژه در سیاق‌های مختلف دارد.

کتابشناسی

۱. صحیفه سجادیه
۲. ابن‌اثیر، مبارک بن محمد، النهایه فی غریب الحدیث و الأثر، محقق: محمود محمد طناحی و طاهر احمد زاوی، قم: موسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ج چهارم، ۱۳۶۷ش.
۳. ابن‌دُرَید، محمد بن حسین، جمهرة اللغه، بیروت: دارالعلم للملایین، ج اول، ۱۹۸۸م.
۴. ابن‌سیده، علی بن اسماعیل، بیروت: دار الکتب العلمیه، ج اول، بی‌تا.
۵. همو، المحکم والمحیط الاعظم، محقق: عبدالحمید هنداو، بیروت: دارالکتب العلمیه، ج اول، ۱۴۲۱ق.
۶. ابن‌فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، محقق: عبدالسلام محمد هارون، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ج اول، ۱۴۰۴م.
۷. اچسون، جین، زبان‌شناسی همگانی، مترجم: حسین وثوقی، تهران: انتشارات علوی، ۱۳۷۶ش.
۸. الأزهري، محمد بن احمد، تهذيب اللغة، محقق: محمد عوض مرعب، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ج اول، ۲۰۰۱م.
۹. بنت‌الشاطی، عایشه عبدالرحمن، اعجاز بیانی قرآن کریم، مترجم: حسین صبور، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ج اول، ۱۳۷۶ش.
۱۰. تاجیک، محمدرضا و همکاران، گفتمان تحلیل گفتمانی، مجموعه مقالات، تهران: فرهنگ گفتمان، ۱۳۷۹ش.
۱۱. جوهری، إسماعیل بن حماد، محقق: عطار احمد عبد الغفور، بیروت: دارالعلم للملایین، ج اول، ۱۳۷۶م.
۱۲. چندلر، دانیل، مبانی نشانه‌شناسی، مترجم: مهدی پارسا، تهران: سوره مهر، ۱۳۷۸ش.
۱۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات للألفاظ القرآن، بیروت: دار القلم، ج اول، ۱۴۱۲ق.
۱۴. سبکی، علی بن عبدالکافی، الإیهاج فی شرح المنهاج، بیروت: مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی، ۱۳۸۷ش.
۱۵. صاحب بن عباد، اسماعیل، محیط فی اللغة، محقق: محمد حسین آل‌یاسین، بیروت: عالم الکتب، ج اول، ۱۴۱۴ق.
۱۶. صافی، محمود بن عبد الرحیم، الجدول فی اعراب القرآن، بیروت: دارالرشید موسسه الإیمان، ج چهارم، ۱۴۱۸ق.
۱۷. صفوی، کورش، درآمدی بر معنی‌شناسی، تهران: سوره مهر، ج پنجم، ۱۳۸۷ش.
۱۸. همو، از زبان‌شناسی به ادبیات (جلد دوم: شعر)، تهران: انتشارات سوره مهر، ۱۳۹۰ش.
۱۹. العسکری، أبو هلال حسن بن عبدالله، معجم الفروق اللغویه، محقق: شیخ بیت‌الله بیات، قم: موسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۲ق.
۲۰. عبدالنواب، رمضان، مباحثی در فقه اللغة و زبان‌شناسی عربی، مترجم حمیدرضا شیخی، بی‌جا: معاونت فرهنگی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۶ش.
۲۱. فاطمی‌نیا، عبدالله، سیری در صحیفه سجادیه، سایت تقلین (howzeh.thaqalain.ir)، شماره ۱۰۶، ۲۳ / ۵ / ۱۳۹۷
۲۲. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم: نشر هجرت، ج دوم، ۱۴۰۹ش.
۲۳. قائمی‌نیا، علیرضا، بیولوژی نص (نشانه‌شناسی و تفسیر قرآن)، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ج دوم، ۱۳۹۳ش.
۲۴. گیررتس، دیرک، نظریه‌های معنی‌شناسی واژگانی، مترجم: کورش صفوی، تهران: انتشارات علمی، ۱۳۹۳ش.
۲۵. مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، دارالکتب العلمیه، قاهره، ج سوم، ۱۴۳۰ق.
۲۶. معموری، علی، «دانش زبان‌شناسی و کاربردهای آن در مطالعات قرآنی»، قرآن و علم، ش ۱، ۱۳۸۶ش.